

Afmagt

Hvordan får man en hverdag til at fungere og timerne til at gå i en fangelejr, når ens familie og privatliv, værdighed og menneskelighed, ens frihed og fremtid er taget fra en? Endda uden at man forstår hvorfor? Svaret er, at man gør det, fordi man ikke kan andet. Det er det eller døden. Man har intet andet valg end at følge stedets rytme. Hvis man kan tale om en sådan.

Vi fra Danmark var heldigere end de fleste. Som danske jøder fik vi en vis særbehandling, der betød, at nogle familier fik lov til at blive sammen. Administrationen i Danmark havde, som tidligere nævnt, indgået en sær aftale med nazisterne om behandlingen af de danske jøder. Allervigtigst for vores videre skæbne var det, at der var givet håndslag på, at de danske jøder ikke ville blive sendt til de polske dødslejre.

Det var en aftale, vi intet kendte til ved vores ankomst til Theresienstadt, og en sammenhæng, vi først lærte at kende efter krigens afslutning. Vi hørte ikke radio og læste ikke aviser i al den tid, vi levede i Theresienstadt. De eneste oplysninger, vi havde om de europæiske jødernes situation, var de fortællinger, vi hørte fra medfangerne i lejren. Ingen havde reelt detaljerede oplysninger om, hvad der skete i lejrene østpå, men det var alligevel almen viden i Theresienstadt, at vi aldrig hørte livstegn igen fra dem, der blev sendt til Auschwitz. Det skabte en udbredt angst blandt os alle, som vi – også jeg og min danske familie, som intet vidste om dansk-tyske sær aftaler – levede med hver time, hver dag.

Efter de første ugers karantæne fik min familie anvist et fælles rum sammen med to andre familier. Rummet var omkring ti meter langt, men kun tre meter i bredden. I den bageste ende boede forældreparret Choleva med tre børn i alderen fem til 13 år. I midten boede det ældre ægtepar Schwartz, og ved indgangen min mor og os fire søskende mellem fem og 15 år. Der var ingen adskillelse mellem de tre familier og ingen mulighed for at have noget privatliv. I dette værelse tilbragte jeg alle mine 18 måneder i Theresienstadt.

Langs den ene ydervæg var der opstillet træsenge. Værelset havde en gammel kakkelovn, som vi brugte til opvarmning og til at koge de kartofler, som jeg stjal. Den anden ydervæg vendte ud mod en gård, hvor der var et latrin, opdelt mellem mænd og kvinder. Det var en grøft, hvor et bræt var lagt henover. Det var også her i gården, vi vaskede os hver dag.

De uhygiejniske forhold i lejren voldte os mange problemer. Vi blev konstant angrebet af lopper, lus og væggetøj. Væggelusene gemte sig om dagen i træsenge og kom frem om natten for at suge blod. Når vi vågnede om morgenen, var vi oversåede med bid. Kroppen kløede konstant. Vi prøvede at bekæmpe væggelusene. Vi skilte sengene ad for at få fat i dem. De små gråsorte insekter var opsvulmede af vores blod, når vi fangede og slog dem ihjel. Men de var for mange.

For mit vedkommende var væggelusene ikke den største plage. Fnatmidernes angreb var det værste. Jeg led. Disse mider, hvis størrelse var mellem 0,2 og 0,4 mm, gravede sig ind under huden og lagde æg. De angreb især fingrene, armene ved armhulen, brystet og kønsdelene. Jeg kløede mig selv hele tiden og fik store sår. Efter et stykke tid blev jeg anbragt i en slags karantæne med andre lidelsesfæller. Vi fik en ildelugtende væske til at smøre på sårene, og efter tre ugers forløb var jeg rask nok til at vende tilbage til værelset for blot igen at blive angrebet af miderne.

Under de kår var det næsten umuligt at bevare optimismen. Med 12 personer i et værelse kom det ofte til uenigheder og skænderier. Forholdene gjorde os alle mere stressede og mindre tolerante. Det var umuligt at bekæmpe de følelser. Fru Choleva var meget skrap i modsætning til sin blide mand. Hun var den eneste, der ikke arbejdede, og derfor var det hende, der passede mine mindste søskende, Rebekka og Mogens, hver dag. De havde ingen steder at lege i lejren og var for det meste inden døre.

Min mor var stærk. Hun sagde ikke meget under opholdet, og det var, som om hun hurtigt lærte at acceptere forholdene. Hun passede sit arbejde og tog sig af os andre, når hun kunne. Hun udstrålede en viljestyrke, der smittede af. Hun gav aldrig op og forsøgte at få tingene til at glide så let som muligt. Men de trange kår gav anledning til skænderier med de andre familier her og der. Jeg husker også, at vi selv skændtes over småting, men aldrig noget, der var vigtigt. Vi var simpelthen bare sultne, trætte og fortvivlede.

Vi lærte at leve med den bidende kulde om vinteren, den kvælende varme om sommeren, den klaustrofobiske tæthed til andre mennesker, skadedyrene og den manglende hygiejne. Men jeg lærte aldrig at leve med sulten. Det er umuligt at vænne sig til at være konstant sulten og underernæret. Sulten skar i mig. Det gjorde først ondt i maven. Så blev jeg slap og træt. Så begyndte den kroniske hovedpine, og til sidst var jeg i en situation, hvor kroppen hele tiden reagerede med nye symptomer på konstant underernæring. Jeg var utålmodig. Havde svært ved at koncentrere mig. Jeg blev let syg, og alt, der havde at gøre med livsvilje, blev sat på prøve.

Den jødiske administration i lejren sørgede for at udlevere det sparsomme brød sammen med kul og koks til opvarmning om vinteren. Vi fik også en slags sæbe. Jeg vægrer mig stadig ved at tænke på, hvad den var fremstillet af. Vi vidste ikke dengang, at der gik rygter om, at tyskerne muligvis fremstillede sæbe fra døde fanger. Det blev senere

offentligt kendt. Om det var den slags sæbe, vi fik udleveret, ved jeg ikke, men det ville ikke overraske mig. Vi havde madkuponer til et dagligt måltid per person. Maden skulle hentes fra en kaserne. Den var både fattig på næringsstoffer og ulækker i smagen. Når vi fik suppe, bestod den ofte af beskidt vand kogt sammen med kartoffelskræller. Andre gange fik vi en melbolle med en ubestemmelig sovs. Alt smagte af ingenting, og jeg spiste det udelukkende, fordi mine instinkter sagde mig, at jeg var nødt til at spise alt, jeg kunne få fat i, for at overleve. Når der blev udleveret mad, udviklede situationen sig ofte til kaos. Alle forsøgte at komme forrest i køen, fordi der ikke altid var mad til de sidste. Vi stod i køen med ske, gaffel og en skål. Vi havde sjældent brug for knive, da der aldrig blev serveret kød. En gang om ugen fik hver gruppe en lille pakke margarine, men kun et halvt brød per person.

Til trods for de hårde vilkår erfarede jeg, at den menneskelige vilje til at holde sig oven vande er meget stor. Jeg ønskede aldrig at dø, men tænkte hele tiden på at overleve. Det fik mig til at tage en beslutning om at spise så meget som muligt, holde mig så ren som overhovedet muligt og forsøge at undgå at blive smittet af de andre fanger. De, der blev alvorligt syge, var i stor fare, fordi nazisterne havde oprettet forbud mod indførsel af medicin i lejren. I de fleste tilfælde betød det, at alvorligt syge blev sendt i karantæne uden behandling, overladt til døden.

Pakker fra Danmark

I hele den tid, Theresienstadt var en tysk kz-lejr, bukkede tusinder af fanger under på grund af sygdom og sult. Når de danske jøder var mindre udsultede, skyldtes det, at tyskerne fra et vist tidspunkt tillod de danske jøder at modtage madpakker sendt fra deres egne familier i Sverige, Socialministeriet og almindelige samvittighedsfulde men-

nesker via Dansk Røde Kors. Jeg er overbevist om, at pakkerne reddede mange danskeres liv, og de danskere, der sendte pakker eller gav penge til at købe varer gennem Røde Kors, kan jeg ikke takke nok.

Intet fungerede, som det skulle i Theresienstadt. Det eneste, der virkelig kørte efter bogen, var nazisternes evne til at stikke næsen i alt og gøre livet så surt som muligt for fangerne. Sådan var det også med pakkerne fra Dansk Røde Kors. I dag ved jeg, at min søster, Fanny, sendte en pakke hver måned fra Sverige, da hun blev klar over, hvor vi befandt os. Men mindst halvdelen af dem og de mange andre pakker, der blev sendt, nåede aldrig frem, men endte i stedet hos menige tyske soldater, officerer eller tjekkiske gendarmere. Selv fra de pakker, tyskerne lod nå frem til os, var meget af indholdet stjålet.

En af de vigtige ting, vi modtog, var gele-vitaminpiller. De smagte modbydeligt, men selv børnene var klar over, at det var vigtigt at spise dem. Tyskerne betragtede heldigvis ikke vitaminpillerne som medicin, selvom de blev vores vigtigste våben til at holde sygdomme på afstand.

Et andet, temmelig alvorligt problem med pakkerne var, at nogle af de danske jøder var så ortodokse, at de kun ville og ifølge religionen kun måtte spise kosher-mad. De nægtede at spise indholdet i pakkerne, og dermed forhindrede de sig selv i at lade sig styrke en smule fysisk. Den danske overrabbiner Max Friediger, som også var ankommet til Theresienstadt sammen med os andre, udstedte en særlig religiøs tilladelse til at spise mad, der ikke var kosher. Selv svinekød blev tilladt under de særlige forhold. Han erklærede, at forholdene var ekstraordinære, og at pakkerne for manges vedkommende var et spørgsmål om liv eller død. Derfor kunne selv ortodokse jøder spise pakkernes indhold med samvittigheden i orden, sagde han.

Af de 472 danske jøder, der kom til Theresienstadt, døde 53 i fangenskab. Nogle af de 53 danske jøder, der døde i Theresienstadt, tilhørte gruppen af ortodokse, som

nægtede at spise af pakkerne fra Dansk Røde Kors. Men 41 af danskerne døde af sult og sygdom allerede i løbet af de første seks måneder i lejren, inklusive to af de fire spædbørn, der blev født i lejren mellem oktober 1943 og marts 1944.

Livet i lejren

Jeg var trods min konstante sult aldrig selv døden nær. Jeg blev syg og var i karantæne på grund af fnatmiderne, men ud over almindelig influenza og forkølelse fejlede jeg ikke noget alvorligt under opholdet. For det meste var jeg i stand til at arbejde. Efter at være blevet meldt rask fra min sygdomskarantæne begyndte jeg at gå til hånde hos en indflydelsesrig mand, som jeg ikke syntes om. Han var streng, og jeg var bange for ham. Men han gav mig af og til en skive brød. Jeg hjalp også til hos et tjekkisk ægtepar. De var sympatiske mennesker, som ekstraordinært havde fået lov til at bo sammen, fordi manden havde en særlig status i lejren. Jeg kendte ikke deres baggrund, men jeg gik ud fra, at manden enten var vigtig, fordi han hjalp til i lejrens administration, eller fordi han havde haft en særlig høj position i det jødiske samfund i Prag.

Kvinden var operasangerinde. Hun havde lyst hår, og jeg syntes, der var noget smukt over hende. Selv i Theresienstadt fremstod hun elegant, hævet over elendigheden med sin bløde stemme og sit blide ansigt. Jeg kunne lide hende, men hørte hende aldrig synge i al den tid, jeg arbejdede for parret. Theresienstadt var ikke et sted, hvor folk sang af glæde og lidenskab som i en opera. Men parret havde fået tildelt en lille lejlighed på grund af deres særlige status. De havde møbler i modsætning til os andre, og de talte til mig på tysk. Jeg havde ingen venner i lejren ud over mine egne søskende, fordi der ikke var mange børn på min alder. Derfor knyttede jeg mig følelsesmæssigt til det sym-

patiske par, der respekterede mig og talte til mig som en ven.

Der var – paradoksalt nok midt i vores overlevelseskamp – kunst og kultur, humor og musik i vores midte. Foran kirken var der en stor, åben plads med et podium, hvorfra der blev givet koncert på særligt udvalgte søndage. Mange af fangerne i lejren var kulturpersonligheder, flere var således dygtige musikere, og det gik op i en højere enhed med tyskernes smag for klassisk musik. Musikken blev spillet af et helt orkester under ledelse af den danske dirigent Peter Deutsch, og nazisterne kom troligt for at lytte til musikken i et bizart scenarie. Jødiske fanger, der måske snart ville blive sendt i døden, underholdt egne bødler.

Der blev spillet teater. Fangerne opførte nogle af Bertolt Brechts værker. Jeg nåede ikke at se forestillingerne, men det gjorde min bror Salle, der arbejdede ved teatrets snoretræk. Nogle af fangerne spillede og sang også kendte wienmelodier. De voksne talte om, hvordan fangerne bevidst ændrede teksterne som en kritik af forholdene i lejren. En finurlighed, nazisterne aldrig bemærkede. De sad bare og lyttede. Den særlige børneopera *Brundibár*, skrevet af den tjekkiske komponist Hans Krása, var også på lejrens repertoire. Operaen handler om de godes sejr over de onde. Den blev opført 55 gange med tilladelse fra nazisterne. 50 børn deltog hver gang i opførslen. Som tiden gik, og mange af børnene blev sendt bort med transporter, kom nye barneansigter til. I efteråret 1944 blev komponisten selv sendt østpå.

Der var ingen skoleundervisning i lejren. Det var forbudt. Men nogle af børnene modtog en slags improviseret undervisning i at tegne. For det meste i hemmelighed. Farver og papir var blevet skaffet ad ukendte veje.

Når der kom kul- eller koksforstyringer til lejren, blev Salle, jeg og andre kommanderet ud for at bære kulsække. Det var hårdt arbejde, som siden har givet os begge rygsmarter. Kullene blev kørt ind i lejren i sække på jernbanevogne. Sækkene skulle derefter løftes ned af godsvognene

og bæres langs med sporene til nogle trækvogne. Det var et nødvendigt slid. Kulden om vinteren var meget streng for os. Vi havde ikke meget sul på kroppen, og selv om nazisterne gav os danskere lov til at beholde det tøj, vi havde medbragt hjemmefra, var det langt fra nok til at holde varmen. Vi tænkte aldrig på at protestere og gjorde altid, hvad der blev sagt. Selvom familierne i lejren havde en form for dagligdag med arbejde og andet, var vi altid tyngede af angsten for det uvisse. Hvad ville der ske, hvis vi ikke kunne arbejde? Hvad ville der ske, hvis vi gjorde noget forkert?

Efter et stykke tid med forskellige typer arbejde begyndte jeg at arbejde på et kartoffellager. Jeg betjente kartoffelskrællemaskinerne, mens nogle damer så kartoflerne efter. Præcis som på en fabrik. Den dame, der stod for lageret, havde været i fangenskab i „den lille fæstning“ eller Gestapofængslet, et sted, de fleste ikke kom levende fra. Det var tyskernes torturcenter. De fanger, der kom i den lille fæstning, endte som regel med at blive sendt videre til lejrene østpå, hvis de ikke allerede havde mistet livet under torturen. Kvinden fra kartoffellageret var blevet arresteret sammen med sin mand og havde siddet i isolationscelle i et halvt år i totalt mørke. Hun talte ikke meget om sine oplevelser, men da hun kom ud, kunne hun ikke huske sit navn. Hun så aldrig sin mand igen.

Jeg tror, hun fik jobbet i kartoffellageret tildelt af Ældsterådet, så hun ikke skulle bukke under af sorg. Hun så hærgnet ud og virkede som et nervevrag. Jeg talte aldrig med hende og ville ikke spørge hende om det, hun havde oplevet. Det var nok bare at se på hende. Vi havde alle en fornemmelse af, at noget grusomt kunne ske hvert øjeblik. Hendes ansigt og kropssprog var et eksempel på Theresienstadts sjæl, hendes historie indbegrebet af de prøvelser, lejrens fanger hele tiden blev udsat for. Hun udstrålede en dyb smerte.

Hver dag inden fyraften stjal jeg nogle kartofler og gemte

dem under mit tøj. Jeg vidste, det kunne få alvorlige følger for mig, men jeg tænkte alligevel aldrig over, hvilke konsekvenser tyveriet kunne få. Det vigtigste var, at vi kunne få noget mere at spise. Som min mors ældste søn i lejren og i Antes og fars fravær følte jeg, at jeg var nødt til at tage ansvar for min familie og mine mindre søskende.

Før og efter Theresienstadt havde jeg aldrig overvejet at tage noget, der ikke tilhørte mig selv. Men i lejren gled jeg helt naturligt ind i en overlevelseskamp. Jeg vidste, at hver kartoffel ville forbedre mine egne og min families muligheder for at overleve. Derfor stjal jeg med ren samvittighed.

Jeg var glad for at arbejde. Selvom det ikke gav nogen mening, fik det tiden til at gå, mens uvisheden, angsten og tankerne larmede i hovedet. Jeg husker mange af de tanker, jeg gjorde mig. Jeg kan se bygningerne for mig. Sommetider er det endda muligt for mig at fremkalde lugten og stanken fra de indelukkede værelser og fra latrinet. Men også den gennemtrængende ramme lugt, efter at en kaserne var blevet desinficeret.

Jeg husker især den følelse af afmagt, jeg blev overvældet af, og jeg ved, at jeg som 15-årig i Gestapos fangenskab havde mange spørgsmål på læben. Flere end jeg selv kunne svare på.

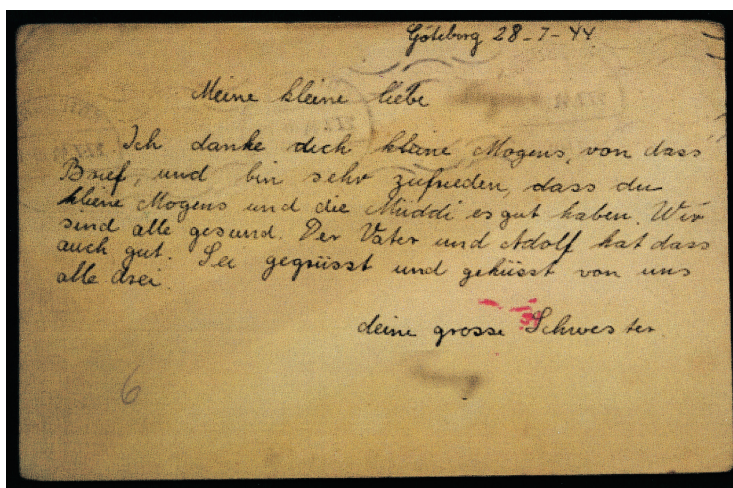
Hvorfor befandt vi os her? Hvilken forbrydelse havde vi begået, siden mine tre yngre søskende og jeg blev revet væk fra vores trygge tilværelse hos mine forældre? Var det en forbrydelse at blive født af jødiske forældre, og hvem havde min mor og far i så fald forbrudt sig imod? Hvorfor tillod Danmark, at vi som kvæg i beskidte kreaturvogne blev ført til et fremmed land, hvor vi måtte leve under umenneskelige forhold? Vi levede et deprimerende og angstfyldt liv med dødstruslen over os hele tiden. Hvorfor tillod den såkaldte civiliserede verden, at dette fandt sted? Var der ingen retfærdighed til i verden, og hvorfor skulle det gå ud over os jøder? Ikke en gang de døde blev respekteret. De blev transporteret gennem lejren på åbne trækvog-

ne, hvor ligene var dynget oven på hinanden. Hvorfor? Det er spørgsmål, jeg aldrig har fundet svarene på – og som jeg er vendt tilbage til igen og igen.

Livet i lejren var først og fremmest afmægtigt. Det handlede om overlevelse og ydmygelse. Ganske få gange husker jeg positive øjeblikke. Det skete, at vi fandt glæde. Som da det første postkort fra min søster Fanny ankom til lejren et halvt års tid efter hendes flugt fra nazisterne i København. Det var det første livstegn fra hende. Vi var jublende glade for at høre fra Fanny. Ikke mindst fordi hun samtidig sendte hilsner fra min far og min storebror Ante. Det vakte en ubeskrivelig glæde hos os at modtage brevet og høre, at de alle var kommet sikkert til Sverige.

Vi begyndte selv at skrive postkort til Fanny. Officererne i lejren lod os modtage og sende et stærkt censureret åbent brevkort på tysk hvert halve år. Vi blev tvunget til at fatte os i de intetsigende fraser, Gestapos censursystem havde udarbejdet. Nazisternes ide med fraser som „alt er vel“, „hils familien“ og „vi er sunde og raske“ udsprang af deres ønske om at give omverdenen det bedst mulige billede af Theresienstadt. De ønskede at forhindre virkeligheden i at nå ud til omverdenen. Men trods den tyske censur fandt vi metoder til at viderelevere særlige beskeder om, at vi sultede og var i en dårlig helbredsmæssig tilstand. På en indirekte, men forståelig måde gav vi oplysninger om den humanitære situation i Theresienstadt. Vi gjorde vendingen „Hils Irma“ til en af standardvendingerne på de danske jøders postkort. Hentydningen var til fødevarekæden af samme navn og et signal om, at vi led af sult og manglede mad. Ingen af os tænkte på at variere ordlyden, selvom det må have virket ejendommeligt, at samtlige danske jøder havde en tante Irma i familien. I Danmark og Sverige blev vores indforståede hilsner opfattet. Pakker med madvarer begyndte at ankomme.

I dag ved jeg, at Fanny bevidst undlod at skrive om min fars og brors død under overfarten til Sverige. Hun skrev

Min kære lille
 Jeg takker dig, lille Mogens, for dit brev, og jeg er glad for, at du, lille Mogens, og Mor har det godt. Vi er alle raske. Far og Adolf har det også godt.
 Hilsner og kys fra os alle tre.
 Din storesøster

heller ikke noget om, hvordan hun, far og Ante boede i Sverige, men selve livstegnet var det afgørende. Det var en meget stor lettelse, og selv om det ikke var rationelt at være optimist i Theresienstadt, lod jeg mig overbevise om, at alt nok skulle blive godt igen. En dag ville vi vende hjem til Danmark. Jeg ville se min far, Fanny og Ante igen. Alt ville blive som før krigen. Theresienstadt var blot et midlertidigt mareridt.

Bid tænderne sammen og hold ud, så skal det nok gå. Vi bliver en hel familie igen. Sådan var mine tanker.